

УДК 811.161.2

В.В. ЧЕМПОЄШ,
*аспірант кафедри української мови
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ АВТОРСЬКОЇ ОСОБИСТОСТІ У ТЕКСТАХ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНОГО ПІДСТИЛЮ

Стаття присвячена дослідженню взаємозв'язку між адресатом та адресантом у текстах навчального філологічного дискурсу. Розглянуто особливості засобів вираження авторської особистості у текстах науково-навчального підстилю. З'ясовано основні характеристики науково-навчального підстилю, описано мовні засоби вираження суб'єкта у них.

Ключові слова: науково-навчальний підстиль, адресат, адресант, метаавтор, метатекст.

Науково-навчальний підстиль, один із різновидів наукового функціонального стилю мовлення, і досі залишається найменш дослідженим у мовознавстві, що зумовлює актуальність дослідження. Останнім часом прийнято розглядати текст як головний об'єкт лінгвістики, тому існує чимало наукових розвідок (здебільшого досліджують художній текст) в різних аспектах. Окремі положення про особливості навчальних текстів висвітлено у працях зарубіжних дослідників. Так, А. Бабайлова визначає навчальний текст як одиницю вивчення текстової комунікації: «Навчальний текст – це текст, створений з дидактичною метою у змістовому, мовному та композиційному відношенні в єдину систему, частину загальної інформації підручника, що призначена для управління процесом передавання знань з певної дисципліни... на певному етапі навчання» [1, с. 130]. Підкреслюючи навчальну роль текстів, Л. Добраєв зазначає: навчальний текст – це не просто джерело готових знань, які потрібно запам'ятати, насамперед це пізнавальні завдання та проблемні питання, що потрібно зрозуміти та вирішити [2, с. 115]. Чеська дослідниця Г. Жофкова трактує навчальний текст, виходячи з широкого його тлумачення (охоплює увесь матеріал підручників: тексти, вправи, презентації, завдання тощо), це дозволяє з'ясувати роль навчального тексту в загальній концепції підручника та сам процес мовної діяльності [3, с. 5]. Отже, текст навчального підстилю, автор визначає як лінійну послідовність мовних знаків, що можна кваліфікувати як монолог або діалог, тобто це текст, що пов'язаний з певною комунікативною ситуацією навчального змісту. Однак однозначного витлумачення навчального тексту в науковій літературі поки що немає. Це значною мірою пов'язане з критеріями виокремлення та ознаками цього підстилю мови, який тісно пов'язаний з науковим стилем, що призводить до неоднозначного трактування.

Послугуються текстами науково-навчального підстилю у процесі організованого навчання або самонавчання, а тому очевидно, що особистість автора є важливою, бо він впливає на читача. Тому актуальним у сучасній лінгвістиці є дослідження засобів вираження авторської особистості у текстах науково-навчального підстилю.

Метою статті є дослідження засобів вираження авторської особистості у текстах науково-навчального підстилю на матеріалі філологічної літератури для вищих навчальних закладів.

Під науково-навчальним підстилем розуміємо один зі стилістико-мовленнєвих різновидів наукового функціонального стилю, сформований з певного комплексу притаманних науковому стилю мовних засобів, який обслуговує сферу організованого навчання і

характеризується узагальненістю та експліцитністю викладу, лаконічністю, чіткою структурною організацією текстів, їхньою відповідністю навчальній програмі, дотриманню дидактичних принципів (системності подання інформації, послідовності, доступності, наочності тощо), однозначністю, загалом емоційною й суб'єктно-оцінною нейтральністю мовних засобів, реалізується в усних і писемних жанрах, діалогічних за своєю природою [4, с. 74].

Поняття суб'єкта у лінгвістиці теж неоднозначне. За словами В. Карцева, ні у мовознавстві, ні в жодній іншій науці визнання соціальної детермінованості розвитку науки в цілому не може стати достатньою підставою для аналізу певного відкриття, тому поняття суб'єкта конкретизується через такі рівні суб'єкта творчої діяльності, як суспільство в цілому, наукове співтовариство, мікросоціум та особистість ученого [5, с. 15]. «Присутність» автора у тексті виражається за допомогою мовних засобів (слова, словосполучення, речення), що формують особистісний план тексту – план авторизації, або, за словами О. Боженкової, субтекст авторизації. Субтекст авторизації – це засіб вираження авторського «я», а також психологічних станів суб'єкта, пов'язаних із розумовою та діяльністю мовлення щодо отримання й вербалізації нового знання [6, с. 32]. Термін *авторизація* вперше використовує Г. Золотова, яка трактує його як другий структурно-семантичний план у реченні, що містить інформацію про об'єктивну дійсність, вказує на суб'єкт, автора сприйняття, констатацію або оцінку явищ дійсності, а іноді й на характер сприймання [7, с. 15]. Репрезентація чинника автора науково-навчальних текстів пов'язана з поняттям метатекстуальності. Поняття «метатекст» ми тлумачимо за визначенням А. Вежбицької як текст у тексті, що відображає реальну дійсність за допомогою спеціальних мовних засобів [8, с. 74]. З огляду на специфіку науково-навчального тексту можемо виокремити лише один спосіб репрезентації позицій мовленнєвого суб'єкта – метаавтор. «Метаавтор – це позиція мовця, що передбачає відсторонене ставлення до власного тексту, виявом чого є наявність у тексті коментарів, пояснень, тлумачень» [7, с. 151]. Автор навчальної літератури об'єднує уже досліджений матеріал в одне ціле, коментує, оцінює, наводить факти та висловлює свої думки стосовно наукових явищ та понять.

У метатекстах особистість суб'єкта має вираження як вербально оформлена інформація трьох типів: контекстуальна, пояснювальна, аргументувальна. [8, с. 14]. У навчальних підручниках та посібниках з української мови та літератури для вищої школи можемо простежувати авторську позицію з контексту за допомогою слів: *дійсно, проте, оскільки, очевидно, природно, безсумнівно, справді* тощо, наприклад: «*До них, очевидно, належать формально-синтаксична (увиразнена семантично) автономність обставин у структурі простого речення і тісно пов'язана з нею граматична спрямованість обставинних компонентів до синтаксичної і морфологічної адвербіалізації*» [9, с. 89]; «*Молода поезія початку 80-х років мовби наново починала з того рубежа, який був штучно обірваний у другій половині 60-х. Тому цілком природно, що в річище поетичного руху вливалася згодом творчість поетів, які не друкувалися протягом майже двох десятиліть...*» [10, с. 48]. Як бачимо, за допомогою модальних слів, переважно прислівникового походження, ми простежуємо суб'єкт мовлення з контексту.

Позиція автора лексично представлена пояснювальними конструкціями: «*Герой представлений тут не лише кар'єристові Фесенку, а й цілій групі «космополітів», або «драгоманівців» (під цією назвою виступають у повісті учасники народницького руху часів «ходіння в народ» і проповіді ідей утопічного соціалізму)*» [10, с. 117]; «*Поставлена МУРОм проблема «великої літератури» (таку назву мала доповідь Уласа Самчука на першому з'їзді) закликала письменників служити національній ідеї*» [10 с. 8]. У навчальних підручниках та посібниках з історії української літератури досить часто пояснювальну функцію виконують вставки, що пов'язані з певною особою, зокрема псевдоніми, за допомогою яких суб'єкт мовлення вказує на джерело повідомлення або справжнє прізвище автора: «*Лариса Петрівна Косач з'явилася на світ у містечку Звягель (нині Новоград-Волонський) 25 (13) лютого 1871 року*» [10, с. 16]; «*Освіту вона отримала вдома, демократичні та національні засади її виховання закладені були матір'ю майбутньої поетеси, Ольгою Петрівною (літературний псевдонім – Олена Пчілка)*» [10, с. 16]. Презентація авторської позиції в навчальній літературі традиційно виражена додатковими компонентами тексту, що мають пояснювальний характер.

Нерідко власне пояснювальну, тлумачну функцію виконують синоніми, друга назва якогось слова: «*Лексика (сукупність слів) сучасної української літературної мови з погляду стилістичної диференціації поділяється на дві великі групи*» [9, с. 36]; «*Багатозначність (полісемія) – це наявність в одного слова двох або більшої кількості значень*» [9, с. 38].

Тексти науково-навчального підстилю містять також і власне пояснювально-уточнювальні вставлені компоненти: «*Отже, досвід української прози, присвяченої сучасності (мовиться про прозу, але великою мірою це стосується і драматургії, по-своєму відбивається і в поезії)*, показує, що *достеменність, натуральність зображення і природність, безпосередність вираження – дві сторони єдиного процесу поглиблення правди в літературі тої пори, які з часом по-різному трансформуватимуться, наприклад, в романі, або посилюючи в ньому ліричне начало, або активізуючи його епічну природу*» [10, с. 18].

Позиція автора репрезентує такий вияв інформаційного мовлення, що характеризується аргументацією фактів. Найбільш поширеним варіантом аргументації (конкретизації) інформації слід вважати такий, який доводить думку, ілюструючи її прикладами, тобто практично: «*Проте питання «впливів» є надто складним для розкриття в стислому нарисі творчості: **наприклад**, вплив Тичини, зумовлений спільністю світовідчужання, органічністю поетичного сприйняття, тогочасна критика не надто акцентувала, – натомість закидала молодому авторові «вплив Рильського»...*» [10, с. 71]; «*Дієприслівник поєднує в собі ознаки прислівника і дієслова, маючи й власні. **Напр.:** Мене там мати повивала і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми... не витерпів лихої долі (Т. Шевченко)*» [11, с. 220], Отже, автор спочатку висловлює певну думку, а далі наводить аргумент на її підтвердження. Крім допоміжного слова *наприклад*, автор звертається до читача, використовуючи дієслова: *порівняймо, наприклад; згадаймо, наприклад* тощо. У навчальній літературі вони функціонують досить часто: *Якщо ту чи іншу позицію займає слово (словоформа) іншої частини мови, то воно поступово змінює своє значення, а потім і морфологічні ознаки, перебуваючи в нетипових для нього синтаксичних зв'язках. **Наприклад**, прикметник у ролі підмета або додатка позначає не ознаку предмета, а особу або предмет. **Порівняйте:** Зійшов молодий місяць. До хати увійшов молодий»* [9, с. 164], «*Усе це позначається на морфологічній будові слова і дістає вияв у словотворчих типах кожної частини мови. **Порівняйте**, наприклад: два, двійко, двійка, двійня, двічі; синій, синька, синяк, синіти. Кожне з названих слів має різне граматичне оформлення, за формальними показниками і словотворчими суфіксами можна чітко визначити належність слова до певної частини мови*» [10, с. 200].

Досить часто особистість автора ми простежуємо у науково-навчальних текстах представлену одразу кількома виражальними мовними засобами. Наприклад, думка автора: «*Формують семантично елементарне просте речення іменникові синтаксеми конкретного значення...*» далі підтвердження – проілюстроване прикладом: «*...напр.: Хлопець читає книгу; Дівчина слухає музику; Письменник написав роман*». Наступне речення демонструє обізнаність автора, бо відбувається порівняння (яке теж підтверджується прикладом), а для цього необхідно опрацювати іншу наукову літературу: «*...Тим часом аналогічні за структурою речення з іменниковими синтаксемами абстрактного значення є семантично неелементарними (ускладненими). **Наприклад**, у реченні “Горе об'єднало” людей позицію суб'єктної синтаксеми займає абстрактний іменник горе, який виражає ускладнене значення причинного суб'єкта, і саме тому це речення є семантично ускладненим*» [9, с. 188]. Умовно присутність автора в іншому метатексті можна зобразити у вигляді схеми: «*Ствердження – підтвердження (дійсно... порівняйте) – висловлення власної думки стосовно цього твердження (внаслідок опрацьованої наукової літератури) (проте... оскільки)*». Наприклад: «*До суттєвих ознак морфа відносять неперервність його звукової будови. **Дійсно**, в українській мові є група морфів, які становлять неперервну групу звуків (**пор.** корінь хмар- у словоформі “хмара”, суфікс -унок у словоформі “пакунок”, префікс пра- у словоформі “прадід”). **Проте** вони не є достатніми для кваліфікації ознаки неперервності як диференціальної для морфа, **оскільки** в мові існують перервані структурно-семантичні одиниці*» [12, с. 9–10]. Бачимо, що допоміжні

мовні засоби, які репрезентують особистість автора у науково-навчальних текстах, допомагають передати читачеві здобуті знання, які він опрацював пізніше.

Метаавторська позиція у текстах науково-навчального підстилю не може граматично виражатися формами 1-ої особи однини та відповідними займенниками, бо це є неприпустимо для наукового стилю, різновидом якого є цей підстиль. Для ідентифікації вживаються узагальнені форми: «*На завершення зауважимо, що наукові пошуки мовознавців-дериватологів призвели до появи в літературі новаторської точки зору...*» [13, с. 9]. Множинну форму можна пояснити і тим, що цей навчальний посібник створив колектив авторів, але така думка є хибною, бо вживання займенника **я** характеризувало б ненауковість автора.

Найчастіше автор підручника є автором-коментатором, а не наратором, і виконує функцію коментатора. Автор виступає як коментатор – «метаавтор», який «прагне інтелектуально вести свого читача» [14, с. 154]. Безпосередній авторський коментар до основного тексту частіше займає постпозицію: «*Йдеться про яскраво виражену традиційну, модерну та авангардну лірику, а також перші ознаки постмодерного поетичного письма (скажімо, літературна група «Нова дегенерація», Івано-Франківськ, 1992), само означення яких повертає поезію її природну універсальність і мистецьку повноту*» [10, с. 70]. Авторський коментар може бути виражений за допомогою приміток. Наприклад: «**Примітка.** Якщо звертання має форму словосполучення, закінчення кличного відмінка можуть мати обидва слова або тільки одне: *Петре Васильовичу, пане Дмитро*» [15, с. 143], «**Примітки.** 1. В іменниках, що мають у кінці основи суфікс -к- або сонорний звук після голосного, з'являється вставний голосний [e] або [o], який передається на письмі буквою: *ніжок, стаєнь, мітел*. 2. У Р. відмінку зберігається подовжений звук, який передається двома буквами: *вілл, ванн, тонн, кілець...*» [15, с. 142]. Коментар і примітки майже не відрізняються, єдина відмінність полягає в тому, що примітки містять більш точну, здебільшого наукову додаткову інформацію, а коментуючи, автор пояснює основний текст, уточнює його.

У межах науково-навчального тексту навчальна діяльність автора спрямована на об'єктивне та несуперечливе відображення наукової інформації: усі наукові факти, закономірності, правила, положення сучасних науковців та свої власні думки.

Авторська особистість у навчальній літературі для вищих навчальних закладів є досить відстороненою від власного Я. Функціонально-комунікативний статус, який має автор, обмежує прояви всіх особистісних характеристик, за винятком інтелектуальних, тобто автор виступає у ролі об'єктивного спостерігача, який неупереджено описує наукову інформацію від третьої особи, коментує, коректно погоджується або не погоджується з доводами науковців, а свої власні погляди виражає узагальнено. Така «присутність» автора дозволяє підсвідомо впливати на думку читача і допомагає формувати власне ставлення до висвітленої інформації.

Отже, особистість автора у текстах науково-навчального підстилю репрезентована за допомогою таких мовних засобів: речення-пояснення, речення-уточнення, речення-коментування, примітки до основної інформації. Звертання автора до читача виражено за допомогою дієслів: *порівняймо, наприклад; згадаймо*. Використання модальних слів: *дійсно, проте, оскільки, очевидно, природно, безсумнівно, справді* тощо, також привертає увагу читача, доповнює думку автора.

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на дослідження діалогізації науково-навчальної літератури.

Список використаних джерел

1. Бабайлова А.Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку / А.Э. Бабайлова. – Саратов: Изд-во СДУ, 2005. – 87 с.
2. Добраев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания / Л.П. Добраев. – М.: Педагогика, 1982. –171 с.
3. Жофкова Г. Роль и место учебного текста в концепции учебника русского языка как иностранного / Г. Жофкова // Стереотипность и творчество в тексте: межвузовский сборник научных трудов. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1999. – С. 2–9.

4. Заніздра В.В. Прагмасемантична організація жанрів науково-навчального підстилю / В.В. Заніздра // Наукові записки. Вип. 89 (5). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): в 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 74–78.
5. Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В.П. Карцев. – М.: Наука, 1984. – 256 с.
6. Баженова Е.А. Научный текст в аспекте политекстуальности / Е.А. Баженова. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 2001. – 174 с.
7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
8. Вежбицька А. Метатекст в тексте / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VII: Лингвистика текста. – С. 404–424.
9. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. – 4-е вид. – К.: Вища шк., 2003. – 430 с.
10. Історія української літератури ХІХ ст.: у 2 кн. Кн. 2: Підручник / за ред. акад. М.Г. Жулинського. – К.: Либідь, 2006. – 712 с.
11. Горпинич В.О. Морфологія української мови / В.О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
12. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір / В.О. Горпинич. – К.: Радянська школа, 1977. – 119 с.
13. Вакарюк Л.О. Українська мова: Морфеміка і словотвір. / Л.О. Вакарюк, С.Є. Панцьо [та ін.]. – Тернопіль: Джура, 2004. – 183 с.
14. Кондратенко Н.В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу: монографія / Н.В. Кондратенко; за ред. К.Г. Городенської. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2012. – 328 с.
15. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ [та ін.]; за ред. С.О. Карамана. – К.: Літера ЛТД, 2011. – 560 с.

References

1. Babajlova, A. Je. *Tekst kak produkt, sredstvo i obekt kommunikacii pri obuchenii nerodno-mu jaziku* [The text as a product, the tool and the object of communication in learning non-native language]. Saratov, SDU, 2005, 87 p.
2. Doblav, L. P. *Smyslovaja struktura uchebnogo teksta i problemy ego ponimanija* [The semantic structure of the training text and the problem of its understanding]. Moscow, Pedagogika, 1982, 171 p.
3. Zhofkova, G. *Rol' i mesto uchebnogo teksta v koncepcii uchebnika russkogo jazyka kak inostrannogo* [The role and place of educational texts in the concept of the textbook of the Russian language as Inostrannaya] "Stereotype and creativity in the text: interuniversity collection of scientific papers". Perm, Izdatelstvo Permskogo universiteta, 1999, pp. 2-9.
4. Zanizdra, V. V. *Pragmasemantichna organizacija zhanriv naukovo-navchal'nogo pidstilju* [Primamerica organization genres of the scientific and educational padstyle]. *Naukovi zapyski. Vyp. 89 (5). Seriya: Filologichni nauky (movoxnavstvo): v 5 ch.* [Scientific notes. Issue 89 (5). Series: Philology (linguistics): in 5 parts]. Kirovograd, RVV KSPU them. V. Vinnichenk, 2010, pp. 74-78.
5. Karcev, V. P. *Social'naja psihologija nauki i problemy istoriko-nauchnyh issledovanij* [Social psychology of science and the problems of historical and scientific research]. Moscow, 1984, 256 p.
6. Bazhenova, E. A. *Nauchnyj tekst v aspekte politekstual'nosti* [Scientific text in the aspect of pretextuality]. Perm, Izdatelstvo Permskogo universiteta, 2001, 174 p.
7. Zolotova, G. A. *Oчерk funkcional'nogo sintaksisa russkogo jazika* [A sketch of the functional syntax of the Russian language]. Moscow, Nauka, 1973, 351 p.
8. Vezhbič'ka, A. *Metatekst v tekste* [Metatext in text]. *Novoye v zarubezhnoy lingvistike* [New in foreign linguistics], no. VII, Moscow, Progress, 1978, pp. 404-424.
9. Pliushch, M. Ya. *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Contemporary to the Ukrainian literary language]. Kyiv, Vuscha shkola, 2003, 430 p.

10. Zhulynskiy, M.G. *Istoriia ukrainskoi literatury XIX st.: U 2 kn.* [Ukrain history of literature: In 2 books]. Kyiv, Lybid, 2006, 712 p.

11. Horpynych, V.O. *Morfolohiia ukrainskoi movy* [Morfology of Ukrainian language]. Kyiv, Akademiya, 2004, 336 p.

12. Horpynych, V.O. *Budova slova i slovotvir* [Word structure and word formation]. Kyiv, Radyanska shkola, 1977, 119 p.

13. Vakariuk, L.O., Pantso, S.Ye. *Ukrainska mova: Morfemika i slovotvir.* [Morfemika to the Ukrainian language word formation]. Ternopil, Dzhura, 2004, 183 p.

14. Kondratenko, N.V. *Sintaksis ukrains'kogo modernists'kogo i postmodernists'kogo hudozhn'ogo diskursu* [The syntax of the Ukrainian modernist and postmodernist art discourse]. Kyiv, Vudavnuchuj dim Dmytro Byrago Publ, 2012, 328 p.

15. Karaman, S.O. *Suchasna ukrainska literaturna mova* [Modern Ukrainian literary language]. Kyiv, Litera LTD, 2011, 560 p.

Статья посвящена исследованию взаимосвязи между адресатом и адресантом в текстах учебного филологического дискурса. Рассмотрены особенности средств выражения личности автора в текстах научно-учебного подстиля. Определены основные характеристики научно-учебного подстиля, описаны языковые средства выражения субъекта в них.

Ключевые слова: научно-учебный подстиль, адресат, адресант, метаавтор, метатекст.

An article is devoted to researching of correlation between addressee and receiver in academic texts philological discourse. Describes the features of the means of expression of the author's identity in the texts of the scientific and educational padstyle. Identifying the main characteristics of the scientific and educational padstyle, describes the language means of expressing the subject in them.

Key words: scientific and educational padstyle, adresat, adresant, metaauthor, metatext.

Одержано 3.03.2015.